

ДИМИТЪР ТАЛЕВ, ИЛИНДЕН И СЛЕД ТОВА...

АЛЕКСАНДЪР СПИРИДОНОВ

Не са малко класиците на българското художествено слово, които за наше национално щастие винаги са притежавали едно влечение към земята и народа си, една жажда да се слеят с пръстта, която ги е родила и откърмила за творчески подвизи, една мечта да кажат някога след изпълнение на дълга пред поколението: този свят е и мой, по думите на акад. Георги Джагаров.

Сред тях блести с особена, нека я наречем страдалческа, или носталгична, или дори трагична светлина името на Димитър Талев — последния наш класик от възрожденска типология. Той извая много образи — и сред тях властно и сурово се налага Султана. Той разгледа много истини — и сред тях най-силно ни потресе истината за участието на македонските българи. Той подхвана много теми, мотиви, идеи, характерологични данни на Вазовата класика, но всички те се сливат като силни и напористи ручей в един могъщ поток. Този поток — това е темата за Македония. Темата на Димитър Талев. Темата на всяко българско сърце, познало надежди и покрусил след две национални катастрофи, познало илинденска и балканска (на войната!) героика, мразило със смъртна омраза „експериментите“ на кобургите с нашите чаяния, отвращавало се от демагогията на мрачния български фашизъм с т. нар. „национални идеали“. Оня фашизъм, който изстребваше прогресивните хора, без много-много да държи сметка за тяхната национална принадлежност — като по правило започваше с чедата на своя собствен народ: с Христо Кърпачев или Никола Вапцаров, с Малчика или Антон Попов, с Цвятко Радойнов или Иван Козарев...

В зигзагите на житейския и творческия път на Димитър Талев се оглежда драмата на писател, който цял живот е пътувал към патриотическата идея, докато успее да я превъплъти в ярко светещи из мрачините на миналото, надарени с магическа привлекателност образи. Има ли нашенско сърце, което да не е трепвало от хубостта на Ния — въплътила у себе си хубостта на Преспа, на Македония, на българката от ония южни краища? Има ли българско сърце, което да не е бивало готово да изпълни докрай дълга си към род и родина, общувайки с незабравимите Глаушеви — Стоян, Лазар и Борис, с Райко Вардарски и войводата Велко? Има ли българска душа, която да не закопнее по тайнствения свят на таланта, на изкуството, съпреживявайки драмата на Рафе Клиниче? (Четирилогията от романи „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“). Има ли наш съвременник в тия тревожни десетилетия на миграция и урбанизация, на движение от град на град, от селото към града, от провинцията към столицата, от полето към планината и по-често от планината към полето, който да не потръпне от страх пред укорения поглед на Султана, заклела Лазар да пази тревясалите гробове на дедите, да се слее и той на свой ред със същата пръст, с която са се слели на времето си и те, да отстоява докрай заветите на родното място, да учи децата си, че ни-

кой не може да постигне обичта към България, ако не мине през обичта към родния край, към Преспа?

Каква ще е тая обич — абстрактна, „студена“, „теоретична“, като заучена догма, — ако не минава през обичта към родното място, към родния край, към родното село, към родния град, към родната китна долина; към родната, свиданата, талевската Преспа, където въздухът така сладостно ухае на трендафил, на женска хубост; където Ния и Катерина изпълват душите с копнеж и нега, а вечната Султана хвърля съчки в семейното огнище и наказва сурово всеки, който престъпи моралния закон на българската традиция, завета на дедите!...

Но нито Талев, нито неговите герои и майката на всички тях и на всички нас! — Султана, дори и за миг не изчезват, не се залутват из кривите сокаци на Преспа, не стесняват своя кръгзор само до нейните зидове, а виждат винаги България! Който не съумее да види във всяка нашенска капка образа на България, учи ни Талев, той винаги ще си остане изостанал, с недоразвито национално самосъзнание, с малки пориви и малки страсти. Няма местни патриоти, поучава ни по-нататък прилепският художествен магьосник, а само патриоти. Както няма и такъв опитен, гъвкав, изобретателен нихилист, който да не понесе рано или късно сурово наказание от националната общност, както става това с Аврам Немтур или Таки Брашнаров, с Катърката или с Йосиф от Рапа. . .

Има един роман на Димитър Талев, чието целокупно творчество е доказателство за мощта на българския художествен гений, който разцъфтя след Девети септември и за едно десетилетие изяви заложби, носени от людето на Прилеп векове! Който с особена сила говори на българското сърце за отговорността пред родината. Романът-трилогия „Самуил“, посветен на живота-борба на цар Самуил. Каквото и да се случи — съпротивявай се на нещастията и катастрофите; бори се до последна капка кръв за всяко парче родна земя — дори да виждаш в далечината поражението; не се примирявай със злото, не дарявай с пасивност и капитулантство врага на българското име и помни — говори ни и днес цар Самуил от тоя роман, — че един народ, паднал в робство след епична съпротива, не може да не възкръсне из пепелищата, да не превъзмогне покрусата от националната катастрофа, да не построи нови стражеви кули надруните на някогашното бедствие! . . . Защото тези руини са напоени с кръвта на герои, защото там се белеят кости на яки българи, защото из тревите шушнат легенди за някогашната слава и романтика. . . Както ще стане ясно от тая статия, тия завети на Самуил се оказват особено нужни на илинденските герои в трудните години на поражението — години и на известна преоценка на ценности.

Вече казах, че темата за Македония, за живота, борбите, участва, мечтите и покрусите на македонските българи е тема на един живот — на Талевия. И тук аз не говоря само за неговите романи и повести, разкази и спомени, а и за публицистиката му, която ни предстои да преоткрием, да преоценим от съвременни позиции, какъвто дълг имаме и към Захари Стояновото публицистично следосвободженско наследство. Той е от авторите, за които казваме, че имат своя тема в изкуството. В нейното русло плуват образите на Султана и Самуил, на Катерина и Биляна, на Паисий и Лазар Глаушев, на Ния и Райко Вардарски. Към мечтите на всеки от тях Талев прирутя и своите собствени. В страданията им се оглеждат и неговите собствени — особено що се отнася до недооценения все още образ на Борис Глаушев. И в най-щастливите им мигове има горчилки и комплекс за беда — комплексът на тия чудни люде, които станаха изкупителна жертва на всички нещастия на Балканите, които сътвориха Илинденската епопея и внесоха илинденската характерология в съкровищницата на българската национална характерология, които крачеха по-късно в Македоно-Одринското опълчение, които заедно с целокупния български народ проляха кръвта си в Балканската война и съкрушиха една вековна, потисническа империя! Неслучайно

голямата мечта на Талевия живот е била да напише роман за Балканската война — роман за Милостивия и неговите деца. . .

В градивната носталгия на тия люде по загубен роден край, по угаснало бащино огнище, по бурениялите гробове на дедите се оглежда носталгията и на Димитър Талев по родния Прилеп.

Гордост от съзнанието за величините на българската героика, романтичен унес при извайването на отишлото си, страдание заради страданията на стародавни люде, носталгия по древни характери като Султана, благодарение на които ние сме устояли на ерозията на робските векове — това са талевските багри на темата за Македония, една от най-трайните, най-плодоносни и най-актуални теми на нашата литература — някогашна и днешна. Разработвайки десетилетия наред тази тема, притуряйки все нови и нови свои душевни пориви към поривите на нейните люде, извайвайки все нови и нови образи и надарявайки ги със своята обич, когато те са достойни за България, или със своята ненавист, когато те позорят името ѝ, Димитър Талев успя да разкрие безкрайно много нюанси, багри, характеристики на патриотичното чувство, да покаже шеметните дълбини на патриотичната идея и нейната остра конфликтност с „вечните“ отрепки на националния нихилизъм.

Той превърна в особена художествена категория патриотизма, като по тоя начин обобщи търсенията, наблюденията, сполуките и прозренията на нашата литература от Паисий до дните на неговите блестящи творчески изяви. В барикадите на неговия творчески свят патриотизмът е разграничителната линия на борещи се хора, той е критерий за оценка на личността и за осъществяването ѝ. Нещо повече — патриотизмът е оная подоснова на героя, която му помага да се осъществи по някакви сложни и тайнствени пътеки и в интимната сфера, да отключи всички свои нравствени сили, да полети и към небесата на творчеството подобно резбаря Рафе Клинче. От тия позиции Димитър Талев е написал и своите бичуващи, сатирични, нападателни редове срещу ония, които неговият кумир Паисий бе нарекъл някога отцугутати. През призмата на патриотизма художникът осъществява и характерологичните деформации, показвайки разкриванията на образа и хаоса на вътрешния му свят, когато нещо му липсва в това именно отношение — на Аврам Немтур или на Таки Брашнаров, на Йосиф от Рапа, на Симеон Венчев и неговите лумпени или на предателите-боляри от свитата на Самуила. . . През тая призма той оценява и обстановката след Илинден — сложна и обркана, трагична и противоречива, величава със съпротивата на българския дух.

Класик на националното своеобразие в нашата литература, късен, но не закъснял!, възрожденец, хуманист, който има особено изострени сетива за човешките и народни болки, психолог, който по пътеките на народо- и социал-психологията достига до сърцевината на своите образи, мъдрец, който един от малцината знае какви неизчерпаеми съкровища се крият в българщината, Димитър Талев ни завеща много истини — и то възлътени в ярки, неумиращи, станали вече и наша собствена същност художествени образи. Всички тези истини — както и всички негови теми! — се сливат в една. И тя не може да се нарече иначе освен любов към България. . .

Раздиляйки страниците на отминалото, разказвайки чудната история на Глаушевия род, Д. Талев естествено стига до изображението на величавата Илинденска епопея — нещо повече, той не остава на нейните сияйни върхове, но слиза и в ужасните пропасти на покрусата и поражените след Илинден, за да разкрие силата на българския дух, Самуиловата му съпротива на натиска на обединилите се врагове на българщината. В годината на 80-годишния юбилей на Илинденско-Преображенското въстание естествено е да мислим за творческия подвиг на Д. Талев, който написва „Илинден“, за да ознаменува 50-годиш-

ния юбилей (1953). 30 години след това ние можем да отдадем дължимото и на романа „Гласовете ви чувам“ — един роман-дискусия, най-неравен в художествено отношение от цялата четирилогия („Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“), но затова пък особено важен за разбиране на Талевите завети.

* * *

Когато днес размишляваме над техния подвиг, ние не само тръпнем от гордост и възхищение — ние се прекланяме пред тях, героите на Илинденско-Преображенската епопея. В една по-нова епоха, когато рицарите на първоначалното натрупване на капитали бяха стъпкали в калта на грубата сметка възрожденските идеали и влагаха вече в понятието „патриотизъм“ съвсем друго, байганьовско съдържание, тези светли личности — вождовете и обикновените хора, без които не може да се разтвори нито една страница от човешката история — застанаха срещу ретроградността, разбунтуваха се срещу националния гнет и предусетиха острите социално-класови борби на следващите български десетилетия.

Водачите на Илинденско-Преображенското въстание имаха за идеал апостолите на Априлската епопея; прости орачи и копачи, обикновени кундурджии, въстаниците имаха самочувствието на хора, които издигат нов връх в българската героика. Не по-малко славен, не по-малко кървав и не по-малко трагичен от априлския. Но кога националноосвободителните борби на народите не са били окървявявани от наемниците на мракобесието, кога българинът не е проклинал своята орис в миналото, забелязвайки как чужди сили режат отново и отново месата му — независимо дали това ще стане на Берлинския конгрес или някой друг път, по същия сценарий на европейските империалистически сили, които ни готвеха още две национални катастрофи, когато пламтяха пожарищата на Крушовската република!...

Берлинският договор се опита да омаловажи освободителната мисия на Русия, но напразно — той постигна само едно: отвори очите на нашия народ за вечни времена, научи го да различава приятелите от враговете, да скъта в сърцето си свидния образ на руските братя-освободители. А ония, които останаха под робство, потърсиха опора отново в завета на синеокия апостол. Кой, ако не Васил Левски, вождът, държавникът, строителят на националния идеал, горещият патриот и интернационалист, който се готвеше да се бори за свободата на други страни и народи, след като бъде извоювана българската, кой, ако не този изключителен българин можеше да научи останалите под османско робство свои сънародници как да се борят, каква да бъде тяхната организация, каква да бъде тяхната тактика и в какви идеали да възпитават децата си, които се раждаха под робство, но бяха подготвени да пролят кръвта си в илинденско-преображенските дни?...

Така и стана. Историята не може да бъде излъгана от мракобесниците и тираниите, нито пък да бъде отклонена по други пътеки освен по ония, по които я тласкат народите, обикновените трудови хора, които и в пожарищата на въстанието потвърдиха тая истина чрез реки от българска кръв и море от слава и героика — единственият, но най-трайният, най-свидният, най-опасният за поробителите резултат от тая покъртителна епопея. Националният дух е единен и неповторим в своите изяви. Когато отминат годините на покруса, каквито години нашият народ позна след Илинденско-Преображенското въстание, след Балканската война — този най-висок връх в нашата националноосвободителна революция; когато бъдат изплакани сълзите по мъртвите герои и бъде преглът-

ната горчилката от унижения и оскърбления, тогава отново и отново засиява — чист и светъл, водещ и безсмъртен, образът на борците.

Този, който е внесъл в националната духовна съкровищница своя личен героизъм, своя личен пример; този, който е подарил на отечеството млад живот или пък е пожертвувал мирно битие и свещени, добродетелни, семейни вечери, той, както е казал поетът, не умира. . . Не умря и подвигът на илинденско-преображенските герои. Той влезе за вечни времена в националната духовна съкровищница, обagri по особен начин нашия национален характер. В смесичата от покруса и романтика, от жертвоготовност, саможертвеност и самообречение изкристализира още една негова черта. Как да я назовем? Може би готовност за нови борби в името на българското име; може би неуморна съпротива на връхлътнали беди и нещастия; може би желязна устойчивост срещу съюзили се чужди пропаганди; може би и по-голяма далновидност, по-голям усет за приятелите и враговете, по-голяма съзнателност и организираност — срещу стихийността, примирението или отчаянието, срещу парализиращите духа отровни излъчвания на покрусата, която за наша орис често е сполетявала народа ни след блестящи победи. . .

Когато догарят пламъците на Крушовската република, бащата на Димитър Талев му ги показва и му внушава — на него, детето, бъдещия летописец на Илинден — да ги запомни да вечни времена. Когато войските на поробителя се връщат в Македония и Одринско, набучили на щикове те си „пропуските“ на чудовищния Берлински договор, майките и бащите запояват на децата си да запомнят първите глътки на свободата, да скътат в сърцата си свидния образ на България и когато удари часът — да се борят и да умрат за нейното обединение. Много по-рано апостолът Васил Левски, създавайки революционната организация, обрекъл се да бъде народен курбан, сякаш предсещайки коварството на балканските монарси, завещава на народа републиканските си идеи и социалния патос на своята неуморна дейност. Гоце Делчев и Даме Груев, „преображенските“ водачи, именните и безименните герои на Илинден и Преображение, балканските орли — творци и изпълнители на Одринската епопея, всички те, излюпили се под могъщото крило на апостола Васил Левски, протягат ръка на днешния българин и му нащепват легенди и сказания за ония дни — дни на върховен героизъм и на ужасна покруса, дни на чутовни подвизи и слава, дни, в които всеки е бил готов да отдаде живота си за българската свобода и българското име — независимо от обречеността на усилията.

Всичко изпитват тия чудни хора тогава — и студ, и глад; и смъртта на своите близки; и пожарищата на родните огнища; и емигрантската орисия; и коварните измами на Кобурга. . . Но само едно не докосва душите им с ледените си пипала — поражението. Може би това е и техният личен принос, техният шприх в профила на националния характер; бори се, каквото и да се случи; съпротивявай се на обстоятелствата — колкото и мрачни да са те; издигай се на крака след поредното поражение и бъди готов за нови подвизи и слава; преодолявай покрусата и помни, че в сферата на духа един народ никога не може да бъде победен и сломен, да бъде ограбен — сякаш ни говорят тия герои днес! Нали има зад гърба си величавата Илинденско-Преображенска епопея, героиката на ония исторически дни, възпети от четника Яворов и по-късно от сина на Пирин — революционера Никола Вапцаров — комуниста, антифашиста. И в това няма нищо случайно: то се нарича приемственост в борбите на един народ за свобода и правда: „И бунта почна. /Нямаше защо/ да вдигнеме ръце, да изостанем, /ала/ с кръвта /на простия народ/ в Илинден вляхме /наше съдържание.“

В следващите десетилетия — десетилетия на всенародна борба срещу монархофашизма, българите с нов мироглед и нови идеали за човека, обществото и националната съдба устояха и победиха. На дело те осъществиха онази приемстве-

ност между героиката на националноосвободителните и социално-класовите борби, която беше характерна въобще за нашия национален характер след Илинден и Преображение: два върха, от които достойни българи ни подават ръка и ни учат да обичаме на дело родината си — както сториха те в ония страшни и героични дни и нощи. . .

* * *

Тия герои станаха герои и на Талевата проза — особено що се отнася до романите му „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“. Той изобрази водачите и въстаниците — обикновените хора от народа; разкри тяхното упование в България, преодоляването на националните травми, предизвикани от берлинското недоразумение, вторичното героизиране на Васил Левски, интензивността на народопсихологическите процеси и новите черти на националния характер, придобити в окопите на Илинден и в героичната, понякога и отчаяна!, съпротива в мрачните контрареволюционни години след 1903 г.

Всеизвестна и от никого неоспорвана истина е, че Д. Талев се осъществява като писател от национална, класическа мащабност след Девети септември — след една преоценка, на която са способни само ярките таланти на една литература. На него са близки мотивите на преоценката на ценностите — може би затова и романът „Гласовете ви чувам“ звучи толкова съкровено — независимо от своите пластически недостатъци. В него той намекваше вече за нови творчески намерения, за желание да се изобрази приемствеността на героиката на националноосвободителните и социално-класовите борби. Отхвърлил завинаги изкушенията на национализма, на който беше платил скъпа дан през първия период (додеветосептемврийския!) на своето творчество, Д. Талев обогати нашата литература в „Илинден“ и „Гласовете ни чувам“ с една сложна, многоизмерима, многопосочна и многопластова интерпретация на патриотичното чувство. Както ще проличи по-долу, той не само че не заобиколи някои въпроси от илинденско-преображенските борби, от тактиката на организацията, но и хвърли върху тях категорична, българска светлина, бидейки воин, както винаги, на историческата правда. Така той, както и с романа „Самуил“, застана срещу още една „предателска лъжа“ (по неговите думи, казани по повод замисъла на трилогията за цар Самуил). В какво се състои основната му теза, ще проличи от гласовете, които той чува от трагичната следилинденска епоха и които аз цитирам от романа „Гласовете ви чувам“. Талев, както ще се види, реагира не само срещу объркването на тактическите прийоми с идеологията — той оценява и водачи, и обикновени въстаници и борци през призмата на българщината. Любим негов похват — адекватен на изобразяваната епоха на националноосвободителни борби.

В по-общ план, както вече казах, романите „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“ рисуват пред нас една преоценка на ценности — но никогам не посягат на основните ценности на националноосвободителната революция. В тях се срещаме с герои на равносметката, на задълбочаване на патриотичната позиция чрез личностно съзряване, на герои на пръв поглед двойствени — понякога и объркани, каквато е и самата епоха, особено след Илинден, — но в същност герои твърде целенасочени, що се касае до българските им характерологични корени. Особено що се отнася до Борис Глаушев — Милостивия.

Заставайки сред тълпата от обикновени българи, които наблюдават волно-неволно зрелището на обесването на Райко Вардарски, сражавайки се заедно с тях и умирайки с тях в кулата под командата на войводата Церски или бродейки в дните след Илинден с Велко войвода из планината, който я брани от изстъпленията на тирания; нареждайки се в окопите на Илинденската епопея, редник с редниците, или пък сражавайки се с чуждите пропаганди в гр. О., Димитър Та-

лев поставя в „Илинден“ и особено в „Гласовете ви чувам“ въпроса за отговорността на прогресивната, издигната от народа личност пред същите тия обикновени люде. Проблем номер едно на всяко народно движение.

Този въпрос е толкова сложен, объркан и дълбок, с толкова разностранни решения и тълкувания, че с него може да се нагърби само автор като Талев, чиято биография носи грапавините, раните, поуките и грешките на биографията на организацията и на националноосвободителното движение на македонските българи в по-ново време.

Мисля, че неговият успех в „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“ се дължи не само на еволюцията след Девети септември, на мъчителната преоценка на ценностите, която го приобщава към интернационализма, но без да покръпне възрожденските измерения на патриотизма му, но и на вродения демократизъм на този автор, пред когото думата на обикновените люде тежи така силно и за който те са най-верният критерий за истината в объркания и сложен свят на Илинден и след него.

Наистина техният зрителен тъгъл усещаме на всяка страница и на „Самуил“, но в четирилогията още по-отчетливо звучи гласът им и още по-тревожно въпросът им след поражението: А сега, накъде? Не сгрешихме ли нещо? Разбраха ли ни другите, когато издигнахме лозунгите за братство и обща борба срещу робството? Не злоупотреби ли шовинизмът на другите с нашата идея за автономия? Допустимо ли е един народ да стане жертва на национализма на обединилите се врагове само защото е бил достатъчно благороден и идейно по-напреднал, издигайки лозунг, който може да бъде разбран от бъдещето?

Както напредничавата личност често пъти става жертва на своята съвременност, когато я е изпреварила прекалено много в конфликта личност — общество, така може да се случи и с народите, внушава Талев с последните два романа от четирилогията. . . Но той е далеч от мисълта да търси историческа вина, да дегеронизира и да демитологизира.

Димитър Талев разказва за Гоце Делчев и Даме Груев със същите светли чувства, с които обагрят спомена си за трите портрета по време на младотурския опит да се отложи краят. . .

Те носят революционните настроения на социалните низини, олицетворяват единството на националноосвободителните и социално-класови борби, приемници са на Левски по своя идеал „за чиста и свята република“ — без царе, без господари, свои и чужди и като еманация на новата революционна личност са предтечи на ония, които две десетилетия след тях ще вдигнат първото антифашистко въстание в света. . .

Не искам да повтарям след автора популярни истини, които не могат да не се съдържат в добросъвестно сверената с историческата правда четирилогия, чиято документална основа започва да личи все по-ясно, колкото вървим към края ѝ — сигурно поради същите причини от познавателен характер, които го принуждават педантично да свери действията на Самуил с наличните исторически данни и по този начин да разобличи една „предателска лъжа“. Ние често пъти се оказваме в неудобството на изостанали люде, когато надникнем в светове като този на Димитър Талев — величина голяма не само поради блестящите дадености на таланта, но и поради своето трайно влечение към националното, поради единството на личната и националната съдба. За него с право няма китайски стени между етапите и върховете на националноосвободителната борба; Левски и Бенковски естествено протягат ръка от миналото на Гоце и Даме, а героиката на Илинденската епопея израства върху Априлската; него с право го дразни отсъствието на Балканската война, чиято героиня, застигнала Илинденската, беше сътворена от същите прости български люде. Той с право се застъпва за приемственост при художественото пресъздаване на революцион-

ната характерология, която би била осакатена, без редица свои същностни белези, ако в нея липсват делата на македонските българи.

Тук искам да отворя една скоба и мимоходом да отбележа, че блясъкът на Илинденската епопея и на националноосвободителните борби на македонските българи, които намериха своя летописец в лицето на Димитър Талев, както Априлското въстание влезе в литературата ни чрез „Записките. . .“ на Захари Стоянов, не бива да затъмнява героиката на Преображенското въстание. Неговите вождове и обикновени хора-герои са не по-малко славни и те в същата степен бяха продължители на делото на националноосвободителните борби от преди Берлинския договор. Не знам как стана така, че ние взехме неусетно да говорим за „Илинденското въстание“, а не, както е било по-рано, за „Илинденско-Преображенското въстание“ — много по-точно и по-ясно, с много по-голяма вяност към историческата правда.

Впрочем Димитър Талев, който следва темата на живота си и който би бил много затруднен, ако се беше нагърбил и с изобразяването на преображенските герои, с живота на останалите под робство тракийски българи, намира начин да отбележи връзката между борците от двете страни на поробенния роден край — особено когато разказва за дейността на Гоце, който е „прескачал оттатък“ да ръководи организацията. Така македонските и тракийските българи, имали нещастieto да станат жертви на Берлинския договор, си подават ръка и започват обща борба против османската тирания, „за чиста и свята република“, под знамето на апостола Васил Левски. Те внасят в нашата история поуците от борбата с националния нигилизъм, който се е изпречвал много по-често на пътя им, отколкото остатъците на робската психология. Поробителите навреме са се сетили и наред с внушението „Преклонената главичка остра сабя не сече“ са раздухали вражда между поробените националности, проявявали са нужното внимание и „разбиране“ към националните нигилисти и са ги считали за лоялни и порядъчни поданици на падишаха. . .

Няма нищо по-живо за Димитър Талев от миналото. Той по-добре от мнозина наши съвременници знае кореспонденцията му със съвременността и пътищата, по които то заляга в народопсихологическата подоснова на нашата литература, безелите, които оставя върху характера на героя независимо от това, в чие действие на националния театър се изявява той: в Средновековието, по време на робството, в борбите срещу него или в най-новата ни история. Привлекателните мислители-утописти, изпреварили своето време и особено балканската прогресивна мисъл, едва ли са предполагали, внушава авторът, на каква чудовищна деформация ще бъде подложена тяхната идея за братство между балканските народи в този регион, където българите са най-много и именно те поради благородството на своя национален характер и поради чуждата си на всякакъв национализъм природа издигат лозунги, за да сплотят всички поробени хора в борба срещу средновековната султанска тирания, осъзнавана вече и от обикновения турчин като бreme и пречка на нацията. Веднъж един евреин произнася пред Борис Глаушев думи, които придобиват особена тежест:

„Вие тука сте под чужда воля, а царството ви е малко. Не можа да ви побере всичките. Вие сте най-многобройният милет по тия места, но и враговете ви са много. Сички около вас са ваши врагове, а най-големи врагове сте си вие сами на себе. Голема е силата ви, но не можете да я сложите на едно място, да тежи цела на едно място. Силата ви е голема, албуки (обаче, б. на Д. Талев) акълът ви е по-слаб. Во вашите книги пише, имали сте цар некогаш, вързал пет пръчки в един сноп и казал на петимата си синове: „Докато сте като тоя сноп, никои не ще може да ви пречупи.“ А те, щом умрел баща им, на пет страни се пръснали. Това ви е на вас проклетията, както е над нас божият гнев. Праведен на-

род сте, но ядете сами себе си и другите ви есапат за лесна плячка. И още един кусур имате: верата ви е слаба“ (т. 6, с. 163, „Гласовете ви чувам“).

Автономия и народностно съзнание; борба за република, антифердинандовски настроения и българщина; самостоятелен път на развитие на революционните националноосвободителни борби и приемственост с ерата на Левски; „македонското“ като регионална отлика и българската нравствена традиция, чрез която връзка се изяснява по-общият въпрос за регионално и национално; острата реакция срещу върховизма, срещу буржоазния национализъм и търсенето на опора в майката-родина; идеята за братство и дружба между народите и чистият патриотизъм на вождовете и редниците, които взаимно се допълват; реакцията срещу „чуждите пропаганди“, които вършат безчинства след Илинден, минали нетърпеливо от думи към дела, и бацилите на националистическата неприязън, свързани в „Гласовете ви чувам“ с образа на Венчев, който в края на краищата се оказва агент-provokator на сърбоманството — ето, по тия въпроси Димитър Талев задълбочено разсъждава в „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“.

Естествено е при това преплитане на документалното и художественото автентичният поток на хрониката да се пресече с характерологическия и да се разкрие отражението на новите идейни търсения на епохата чрез образите на Лазар и Борис Глаушеви. Срещата на историческия и на измисления герой — но така „измислен“, че е станал в Талевите майсторски ръце по-жив от живите — е не само интригуваща, но тя е и дълбоко обмислена от автора и засяга цялостната концепция на „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“. Как иначе ще се разкрие резонансът на идеите на Гоце Делчев, ако не в разговор с Лазар Глаушев? Нали ако някой иска да си изясни бъдещето на българщината в новата епоха, в потеклия в съвсем друго русло исторически процес, това ще бъде водачът на църковните борби в Преспа, борби за отстояване и за издигане на националното самосъзнание? И пред кого друго го освен пред Борис Глаушев Даме Груев ще произнесе знаменития си монолог в епохата на развихряне на национализма на ония, към които са били адресирани и неговите собствени усилия да ги спечели за идеите за дружба и братство, за социално равенство независимо от народностната принадлежност?

Положил наистина големи усилия, за да оживеят на страниците на последните два романа Гоце Делчев и Даме Груев, но по-скоро с амбицията да издигне идейния градус на повествованието, Димитър Талев все пак доста удачно шрихира образите на вождовете и успява да ги запечата в нашето съзнание с някои точни детайли. Нека не забравяме, че той има опит в това начинание — автор е на книга за Гоце Делчев, която днес бихме определили като документално-художествена, въпреки че при Талев документалното не е така афиширано и обособено, както е в съвременната ни литература. Гоце Делчев остава в съзнанието на читателя, прочел „Илинден“, с апостолския си ореол като носител на нови идеи, враг на всяко потисничество. Хуманист, интернационалист, който не смята, че българското му национално самосъзнание — ярко подчертано от автора в унисон с историческата правда — изключва идеята за братство между народите в автономна Македония, и предтеча на нов климат на Балканите, този велик българин е свързан с илинденската предпролет на Македония. Той остава в съзнанието ни като ярък символ на повишения градус на епохата, когато единството доминира, а националният дух се е издигнал наистина на шеметни за българите висоти.

Даме Груев пак се явява отново пред читателя в „Гласовете ви чувам“, когато са настъпили раздорите и взаимните обвинения, прави се преоценка на ценностите и достойният ръководител не може да не застане с открито чело пред обикновените хора и да поеме своя дял от отговорността. Авторът успява да въведе Гоце Делчев и Даме Груев и да се мотивира чрез документално верните им

монолози и реплики. Не знам дали това е бил най-добрият начин да се изобрази историческата правда и да се предаде кипещият на идеите преди и след Илинден, но мога определено да кажа, че ако искаме да проследим борбата, която водят Гоце и Даме, и да сме сигурни, че общуваме с автор, който няма да ни подведе, разработвайки темата на живота си, ние ще трябва да разлистим „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“.

И двамата се явяват, когато трябва да се отговори на някой заплетен въпрос и на най-заплетения от всички: идеята за автономия държи ли достатъчно сметка за българското национално съзнание на хората, чиито бащи са изнесли на плещите си решителната въобще за съдбата на България борба с фанариотите? И защо идеите за дружба и братство не са били приети от другите потиснати народности? На тия въпроси отговаря изчерпателно Даме в спор с крайния „интернационалист“, сектанта Кибаров:

„— Така. Въстание с коси и секири. И с . . . тетовски мартинки. За автономия на Македония се борим, а очите ни все в България. Казано е, решено е: Македония на македонците, без разлика на вера и народност. А вие — все там: българите сме. Тук е вашата неустановеност, тук са вашите колебания и политическо късогледство, тук е и вашето отстъпничество от основните начала на Вътрешната организация. Оттук започват и всичките ви опущения, всички ви грешки.

— Ти си прав — рече Груев след късо мълчание и тия негови думи предизвикаха раздвижване и смут сред присъстващите. Той продължи: — Прав си, но само донекъде. Ние не можем да преодолеем българското си чувство. Разумът говори едно, а сърцето — друго. И аз често си мисля: дали грешката не е в . . . самия устав на Организацията, дето ти толкова често го споменаваши и в очите ми го навираши. Чакай, чакай! Ние издигнахме автономията. Македонци и одринци, без разлика на вера и народност. А какво стана с другите народности в Македония и Одринско? Да оставим настрана сърбите. Те са нов чешит в Македония. Да оставим и турците, макар след нас те да са най-многобройни. Какво стана с гърците? Защо македонските и одринските гърци не ни разбраха, не приеха автономията? И дали некога ще я приемат? Само по некой от власите, но те са много по-малко. Сега нас ни бият кралство Гърция и кралство Сърбия. С тех са всички тукашни гърци и сърбоманците също. С тех са, не са с нас. И с турците също, но не с нас. Те са против нас, против нашата автономия. Ръководители на цялата тяхна деятелност са техните консули и както казах, Гърция и Сърбия. Техните правителства. Гърците казват: „Тук е била Гърция и пак Гърция ще бъде.“ Сърбите казват: „Сърбия ще дойде да ви освободи.“ Понекога такава мисъл ме гложди: дали в края на краищата това не е по-правилно и за нас. За нас повече, нежели за тех. Ние тука сме повече от всички други народности. И дали не е по-справедливо, по-законно, по-естествено да кажем и ние, българите: тук и преди, в историята, е било българско; тук ние сме най-много и тук ще бъде България. После и ние като гърците и сърбите ще оставим всичко в ръцете на българското правителство. И борбата ни ще бъде полесна. — Зад гърба ни ще бъде българската държава и българската войска.

Неочаквано се обади Гьоре Коцев, от ъгъла, в който бе седнал, през дима на вечната си цигара, задъхан от вълнение и с някаква отчаяна решителност по лицето му, в гласа му:

— И така ще бъде по-умно!

Груев дигна към него ръка:

— Гьоре! Не бързай! — И пак се обърна към Кибаров:

— Не! Аз казвам: нашият въпрос е разрешен най-добре в устава на Организацията. Но искам да кажа също къде се крие причината за нашите . . . колебания. Никой не ни разбра, никой не ни помогна, никой не дойде при нас, за да вървим заедно. Какво би било, ако и гърците, тукашните гърци, беха тръгнали

с нас към автономията! Да, уставът. Ние трябва строго да се придържаме към устава на Организацията, пред каквито и пречки да ни изправя неговото изпълнение. Аз съм твърдо убеден в това. Но, Кибаров, искам да ти кажа и следното: уставите хора ги правят и също живи хора ги изпълняват“ (т. 6, с. 254—255, „Гласовете ви чувам“).

Излишно е да се прави коментар на пределно ясните думи на Даме Груев. Видно е, че авторът представя и него на кръстопътя, в това време, когато всички търсят нови пътища на организацията. Цитираният монолог се предшества от подобни размисли на Борис Глаушев, които именно стават причина ние да виждаме постоянно един менлив характер, объркан и двойствен, в движение към нови идеи, с жажда по традицията на Султана и по българщината на Лазар Глаушев.

Чрез образа на Кибаров — крайния „интернационалист“ и сектант, за когото националното не съществува и всеки патриотизъм намирисва на национализъм, авторът деликатно е посочил силата и слабостта на първите социалдемократи в Македония. Антифердинандовското, антимонархическото им настроение е дълбоко и всеобхватно. Поучително ще бъде да прочетем още веднъж горесцитираните думи на Кибаров, за да видим с каква педантична ярност към епохата е написан романът „Гласовете ви чувам“. В него наистина няма да открием характерологически завоевания, равни на „Преспанските камбани“ (без да подценяваме образите на Борис и Ангелика), но ще видим панорамата на една епоха, борбата на идеите, историята на идеите — зализването или отмирането на едни и раждането на други, мъчителното пробиване на похлупака на времето от първите кълнове на социалистическото движение. И у тях има „вина“, и те не са „най-правите“, гледани чрез очите на 60-те години, когато е писан последният роман на Талев, но кое движение се е раждало абсолютно бистро и кой характер — абсолютно изграден и цялостен? Когато пък срещу Кибаров поставим Симеон Венчев, бивш български офицер, върховист, сам лумпен, заобиколен от лумпени, ние ще видим още по-усложнена картината на идейните сблъсъци, заместващи силбъска на характерите. А позволим ли се на размишленията на Борис Глаушев, който се откроява сред тези герои — общо взето, схематични, повече като рупор за изказване на различните идеи и оценки за обстановката, — и поставим ли до него „откровенията“ на циника Дяконов — крайния, отвратителен продукт на националния нихилизъм, ние ще можем по-добре да си представим защо тогава така често се стреля, защо идейните дискусии се прекъсват от pistolетните изстрели.

Идейният сблъсък нажежава и наелектризира обстановката, него е искал да изобрази Димитър Талев, него да подложи на съд, преоценка и осмисляне, чрез него да осъществи кореспонденция със съвременността и да направи своето завещание на човек, преминал по-късно през всичко това, очевидец и участник на други подобни на илинденските и следилинденските диспути със съдбоносна важност за съдбата на българщината в Македония.

По идеологическата си нагорещеност и постепенното очертаване на характерите, по възникването на нови линии или по тяхното загатване — в т. ч. и на бъдещия личен живот на Борис, чиито четирима сина са щели да продължат глаушевското дело — „Гласовете ви чувам“ прилича на едно голямо въведение в следващия роман, който е щял да бъде за Балканската война. Но моментът на експозицията не трябва да се отразява върху високата ни характерологическа оценка на линията Борис — Ангелика. Едно по-продължително спиране върху романа би било твърде поучително и би хвърлило допълнителна светлина върху творческия профил на Димитър Талев — още повече, че той е последният, най-многозначителен детайл от този профил. Ето например оценката на Боян Ничев за „Гласовете ви чувам“ — важна за нас, тъй като е изречена от критик, дълго време живял с героите на Талев и автор на първия очерк за него:

„Затова пък „Гласовете ви чувам“, появил се на края на живота на автора, когато състоянието и проблематиката в областта на жанра значително се бяха изменили, е предимно „роман на един герой“. Много планове и линии у него идват все още от предните три романа на поредицата. Живи са и Лазар, и Ния. Но те са настрана от действието. Тук то е съсредоточено главно около съдбата и духовния живот на Борис Глаушев, деликатно и чувствително дете на своето време, един от първите правдогърсачески образи в нашата млада романна проза. Но макар и изграден върху един герой, „Гласовете ви чувам“ не е „монопersonажен“ роман. Покрай главния герой и около него са разгърнати редица социални факти и исторически събития от нашето минало от края на миналия и началото на тоя век. Те не са подчинени на вътрешния живот на героя, на романната му биография. Ако и да я осветляват отвътре и отвън, ако и да са тясно преплетени с нея, тези събития имат своя епична самостоятелност. Защото до края на поредицата си авторът не е изпуснал от очи задачата си да изобрази историческата драма и социалната трагедия на своя край“ (Боян Ничев. „Съвременният български роман“. С., 1978, с. 118—119).

Бих желал да ги чуем — тези гласове-идеи, тези различни концепции за понататъшните пътища, пронизани от най-силно открояващия се, почти полемичен авторов глас. Вече чуваме Кибаров да ругае великобългарския национализъм и Фердинандовите спекулации. Когато на времето се отстояват новите идеи за интернационализма, може би е било естествено да отиде на заден план проблемът за националното своеобразие, но при Кибаров това е така дразнещо, че буди у нас досада и антипатии, която после преодоляваме, когато четем за страстите му социални призиви и го виждаме героично да отстоява позициите си.

Ето ги тия гласове, които са много по-силни и по-увлекателни с публицистичната си откритост, отколкото ако бяха замаскирани дълбоко в ядката на характерите и се изразяваха със сложността на поведението.

Гласът на Борис Глаушев (из един негов вътрешен монолог):

„Богдан Бобев каза за сърбоманите в Преспа: „И чукуете некого от тях там. . . У него, у Бобев, изглежда, всичко беше ясно. Той не се замисли нито за миг, а изрече една смъртна присъда. Изглежда той винаги решаваше по тоя начин, щом решаваше така и за един човешки живот. Кибаров също отиваше докрай без колебание, решително и без никакво примирение; щом вече сме се отделили от нашите сънародници в България, разделя ни една държавна граница, ние трябва да вървим докрай по своя път и без никакви отклонения. Да, докрай и без отклонения, доколкото имаме вече свой път и своя цел — иначе това с нашата автономия ще бъде само една игра, ще бъде лъжа. Но защо е нужно да надхвърляме тая цел, да насаждаме ново някакво, отделно и общо съзнание. Кибаров би казал: всички жители на Македония и Одринско ще имат еднаква съдба, те ще бъдат едно политическо цяло и защо да нямат и едно общо политическо съзнание? Да, логично. Но само донекъде, само до общата цел. Автономията е само един изход, един политически модус. Националното съзнание иде от общия произход, от общото минало, от общия език, от общия дух и от всичко онова, което те свързва толкова здраво с твоите сънародници, където и да са те, с каквито и прегради да си разделен от тях. Ще се скъсат ли всички тия връзки и могат ли да се скъсат? Не, не могат. Националното съзнание значи и чувство за сигурност, значи обща опора“ (с. 43—44, т. 6, „Гласовете ви чувам“).

Така мисли напрегнато в нощта той, признавайки правдата на Кибаров само в едно: че „ . . . делото трябва да бъде пазено от властолюбци. . .“

И още един път неговият глас, така съзвучен с горчивите признания на Даме Груев:

„Или пък. . . за нашето раздвоение. . . дали не разсекохме само душата си на две с нашата. . . мъдрост за автономията на Македония и Одринско? Малпи-

на я приеха, малцина я споделиха, малцина поверваха истински в нея. Каква мъдрост е тя, щом другите не я приемат, не я споделят, не ѝ верват! Остава само празна дума. А за нас се превръща в остър нож, който разсича душата ни. Дали ние, увлечени от един блен, не се отклонихме от своя естествен път? Не е ли нашето благородство към другите донкихотовско, нашата справедливост към другите народи несправедливост към своите. И един несвойствен за човешката природа идеализъм? Не нарекохме ли мъдрост и далновидност една заблуда? Не се ли побояхме от трудностите по естествения път на нашето българско национално развитие, за да се изправим сега пред още по-големи трудности и вече раздвоени, разпокъсани, под различни знамена? Срещу единството на другите, срещу техна упоритост, срещу техния национален егоизъм“ (т. 6, с. 155, „Гласовете ви чувам“).

Но нека още веднъж да чуем гласа на Борис Глаушев, сега още по-горестен с трагичния патос, с който Самуил в древността зове всички да се сплотят пред ромейската опасност:

„Правителство, княз, върховисти — един чешит, върховисти друг чешит, сарафисти, централисти, санданисти, социалисти, анархисти. . . и всеки по своему. Всеки против другите. Даже кръви се лят. Стара българска язва. Царства са пропадали. Вражди, разединение, междуособици. Защо? Защо? За големите неща в живота на българския народ, за опорите, за основата в неговия живот има една единствена истина. Нея трябва да знаем, нея трябва да приемем всички и всички да ѝ служим“ (т. 6, с. 83, „Гласовете ви чувам“).

А сега, да чуем гласа на един циник, който ще прозвучи още по-пошло на фона на унаследения възрожденски идеализъм на Борис Глаушев. Говори Дяконов, пияница, развратник и тъмна, пропаднала в бездните на нихилизма душа:

„... Аз идвам оттам и ще ти кажа: България, за която мечтаете вие, турските роби, е умряла заедно с Левски. На неговото бесило. Народът там получи свободата си даром, с руска кръв, и в тая леснотия изчезнаха всичките му мечти и стремления. Стамболов беше другар на Ботев, но после стана властник и тиранин. Виждаш ли? Бай Ганьо се запретна да прави държава по свой вкус и с белгийска конституция. Е, който прогледа — пази боже, сяпало да прогледа. Народът смени само господарите си, сега той си има княз, свои паши и каймаками, войска, жандари. А те са както всички други паши и жандари. Те ще изпратят един ден войската насам, но не за вас, братята роби, а за себе си. Държавата им да стане по-широка. И народа не ще седна аз да го възпявам, както го възпяват и славославят разни кибаровци. Каквото и народът, такива са и управниците му, и професорите му, и. . .“ (с. 71, т. 6, „Гласовете ви чувам“).

Куп истини, примесени с куп лъжи, деформирани, гледани под някаква призма, която разкривява социалната критика и я омесва с национален нихилизъм и примитивен индивидуализъм. . . Колко далече е паднал този „критик“ на българския народ, в чиято глава странно са се срещнали и веднага са се разминали поради неговата полуинтелигентност сякаш всички векния на епохата, личи от края на разговора му с Борис в кръчмата, когато той го изнудва да плати сметката и да му остави още пари да си допие. . .

А на съседната маса пеят „комитски“ песни банда лумпени — главорезите на националиста Венчев, които търсят своя „Бонапарт“ в обърканата епоха, за да му се закълнат във вярност и да тръгнат да грабят, да убиват, да ядат и пият, но никога вече да не чуят тези проклети думи: работа и труд.

Колко добре познава Димитър Талев спътниците на големите движения, които твърде често се срещат по едно време из Македония и София и които като всички лумпени намират „работа“ и „хляб“, когато започне да вилнее терорът и бонапартизмът застраши единството на организацията; когато реакцията потърси нови наемници — личи от образите на Кътърката и Йосиф от Рапа, на които

се спирам специално в книгата си „Димитър Талев“. Жалко, че Венчев като образ е останал в схематичната категория на Бобев, Кибаров, Дяконов и още няколко други, които различаваме само по имената и по идейно-политическите позиции. Предадените с днешните похвати на литературата на факта идейно-политически спорове ни карат да мислим, че авторът се е развивал към документалния роман, който не изключва присъствието на една силна психологическа линия и резонанса в сферата на интимното на наелектризираната обществена атмосфера.

А ето ги и гласовете на мустакатите наемници на Венчев, които така добре овладяват професията на терора, че по-късно стресват Европа и стават за нея симптом на ужасите, с които се задава новата епоха:

„ — Господин Венчев. . . душата си давам аз за тебе! Речи само! В огъня влизам за тебе! Това се казва началник! Той за нас, ние за него! Господин Венчев. . . само кажи: ей сега ще утепам, когото искаш. . .

— Скрий си пиццолата, Люто. . . — изръмжа Коте. — Оръжие се вади само за работа. Хайде, стига! — махна той ръка към всички. — Сядайте там по масите си да плюскате. Хайде, къш!“ (т. 6, с. 37, „Гласовете ви чувам“).

Заедно с няколко „лично предани“ на поредния „вожд“ лумпени Д. Талев рисува и образите на редица наистина героични, и отчаяни, и объркани комити, които съвсем не се покриват с кръчмарските герои на Венчев. Той ще трябва по-късно доста да се потруди, докато ги разврати, като използва жаждата им за отмъщение в оная епоха, когато от всяко българско семейство има убит — я от турците, я от националистическите чети, я в разпра при „загадъчни“ обстоятелства.

Те са били в окопите на Илинден, били са се юнашки — някои ще деградира по кръчмите, други ще се отърсят от покрусата и ще продължат борбата. Изобразявайки с размах колективния им портрет, може би под влиянието на една Яворова поетична картина, останала в съзнанието му от младите буйни години, Димитър Талев разграничава тези прости хора-герои от продажните и деградирали лумпени, които след О. ще наводнят София, ще опръскат улиците ѝ с кръвта на терора и ще станат по-късно наемници на фашизма:

„Македонийо, ой злочеста,
ти, гробница на момците,
грабиш жертви сѐ отбрани,
плач, ридания на вси страни!

Умълчаха се всички там, заслушани в песента. Горди бяха нейните думи, а мелодията ѝ беше и горестна, и юнашка. Младият тенор звучеше чист и ясен в затихналата механа, с него засищаше душата си всеки от тия млади мъже — касаци, железари, обушари, всякакви други занаятчи и работници, които денем бяха всеки на своето място в чаршията, а вечер Симеон Венчев ги събираше по кръчмите. Но те по всяко време се увличаха в мечти за юнашки подвизи, готови бяха да умрат поне в най-искрените си мисли, готови бяха да заколят и човек с касапския си нож, както колежа и вола на окървавената вада в градската кланица. Сега те всички бяха укротени от песента и тъжни, един там обърса с опакото на ръката очите си и не се срамуваше от бликналите сълзи, но това беше за минута-две — друг един грабна шишето с вино за дългата шия и го прасна с все сила в отсрещната стена. Сега запяха всички и всеки със свой глас, но всеки надуваше гърди с гняв и отчаяние:

Стани, Давидов, от гроба черен
стани, стани, войводо!
Твоята войска разтурена
като пилци по горите,

След тоя абзац, под линия Димитър Талев дава едно многозначително разяснение: Поручик Тома Давидов, родом от гр. Ловеч, България, войвода, убит от турци в Охридско през пролетта на 1903 г.

Отчаян народ, нещастен народ, сечен с ятагана, избесван, загубил Илинденската битка, но не загубил юнашкия си дух! . . . Зла ръка го е изтръгнала от мирния му, хармоничен бит и го тласка към жестокости в жестоката епоха. У него се развива странно влечение към смъртта — наистина, характерно за поетизацията си и за народния епос, където хайдутинтът мечтае под бесилото: „Ризата да ми се белее, перчемът да се ветрее“, но тук вече всичко е много по-различно. Безкрайно тъжното и безкрайно опияняващо оплакване на избитите юнаци, жаждата да споделиш участието им — жажда за смърт, и героика, за подвизи и слава, но като че ли най-вече: жажда да легнеш в гроба при другарите, да се слесеш с тях, с легендата, с пръстът на Македония — тоя комплекс от чувства прави в ония дни привлекателни за душата кръчмите. Нищо, че не се знае дали ще излезеш жив след полунощ оттам. . . Димитър Талев сигурно се е вълнувал, пишейки тия редове, също така силно, както в мига на детството, когато баща му му показва илинденските пожарища: „Някаква огромна ръка обхвана и стисна детските ми гърди. Не беше страх — нещо друго беше“ — спомня си много години по-късно той.

И няког от тия хора стават играчка в ръцете на безотговорни авантюристи, на агент-провокатори на национализма — независимо откъде идва той! Най-неустойчивите, с най-слаби корени в народната българска традиция, в която така свято се цени човешкият живот и милостта към ближния е закон! Но когато трудовият човек, изхвърлен от релсите на своя мирен бит, с душа, ополшлена от обезценяването на Работата, на Труда, самотен и чужд в чуждата на традиционната му ценностна система епоха, не е бивал обект на домогвания, кога не са търсили сред него лумпени, терористи, убийци, нещастни и отчаяни, гладни хора. . . ?

Колко далече е кръчмата на Странджата от тая кръчма, където вилнее буржоазният националист Венчев — една гротеска на някогашното цялостно, силно и оптимистично време. Но тия отчаяни хора — мечтаещи да умрат, за да се слеят с легендата за своите другари — приличат по своя чист патриотизъм на хъшовете, които едно време са ходели на брега на Дунав да сърцерават носталгично България. . . И не един Македонски има сред тях, който ще трепери по-късно не от гласа на грубия писар, а да не би „да се успокои атмосферата“ и той да остане без „работа“ и „хляб“. Каква чудовишна деформация на героичната характерология настъпва, когато се намесят социалната демагогия, патриотарството, междуособицата, самоизяждането!

Талев обича тия храбреци със славно минало не по-малко от Вазов, когато той пише „Немили-недраги“. Нему са чужди дегероизацията и демитологизацията и именно защото е реалист, понякога до педантизъм, документално верен на епохата, той рисува объркалата и него някога лумпенизация и деградация на някои от тях — белег за дълбока криза след Илинден, за шовинистическа манипулация и бонапартизъм. Но по улиците на гр. О. се lee толкова много българска кръв — и тя въобще е така обезценена из цяла Македония и Одринско, — че човек не знае какво да мисли за корените на тия процеси, правилно задавайки си въпроса за трудно разграничимата в ония дни и нощи черта между законната самоотбрана на българите и изстъпленията на поклонниците на терора, които по-нататък ще направят от своето „македонствуване“ професия! . . .

Нека сега да чуем и гласа на Лазар Глаушев, който предава на Борис — учителя, уроци по упоритост и търпение в борбата, и по „вера“ в българщината. Обърнете внимание, че той се изразява тук малко по-иначе, отколкото в „Желез-

ният светилник“ и „Преспанските камбани“. Езиковите търсения на Талев в края на живота му стават много интензивни, заедно с „екането“, за което знаем още от „Железният светилник“, той би искал да подтикне следващите писателски поколения да възвещават диалектни думи и обрати от Македония също така равномерно, както театът те от Родопите, Балкана, Тракия, Шопско в книжовния ни единен български език:

„— А ти как мислиш, че аз не виждам шо става? Виждам аз и както ти каза, от по-далеко, от своето време. И може би малко по-ясно. От по-далеко. Ти си сега вътре во водата. Аз съм на брега. Виждам и не се учудвам толкова на това, шо става, а повеке се учудвам на тебе синко. Твоята вера като да е станала послаба. Ти не знаеше ли, че въстанието ще е несполука за нас? Знаеше. И пак отиде в четите. Едно време ние с Райко Вардарски, бог да го прости, колко беха тогава надеждите ни и силите ни, но човек върши, което трябва да върши. Сега какво? Омаломощи се народът, ама пак ще се съвземе. Когато влезе в един дом сиромашия и несрета, започват разпавии, кой крив, кой прав. В тия, в общите работи още повеке. Най-важното е пътят да не се загуби. Сега това е, че вашата работа стана по-тежка и враговете ни станаха повеке; повеке и по-силни. Ти немой така, Борисе. . . . Ти открай време се со мислите се бориш, а мислите човешки къде ли не отвеждат човека. Людете, синко, са си люде, а не ангели небесни“ (т. 6, с. 170, „Гласовете ви чувам“).

Така стои въпросът с гласовете, които чуваме в тоя роман с такова странно заглавие. Но, както се изразява „дедо Глаушев“, всичко това е открай време. . .

По тия въпроси става дума и в „Илинден“. Там е много яростен сблъсъкът с върховизма. Цитираните по-горе становища хвърлят светлина като огледало за обратно гледане и върху него, затова ще цитирам само няколко разговора на Гоце Делчев. Контрастът между атмосферата на двата романа е колосален: от една страна — цялост на характерите, единство на волите и убежденията; от другата — междусобици, разнищено съзнание, двойственост, а понякога — и разпад на личността, който се откроява ярко на фона на възрожденската ѝ светлина, характерна за „Илинден“. Ако продължим с още няколко думи съпоставката, ще трябва да отбележим, че героиката и романтиката на националната революция в „Илинден“ са се трансформирали в „Гласовете ви чувам“ в ожесточена съпротива срещу все по-новите и по-яростни врагове, във воля за дълга борба за отстояване на българското национално самосъзнание.

Ние с право изтъкваме готовността за саможертва на илинденци, затвърдили подвига като същностна черта на националната ни характерология. „Гласовете ви чувам“, който е посветен на поражението, на революционния спад и на изпълзелите страхове от мрачните подземия на тая вековна империя, не опровергава, а закрепва духовните им завоевания. Преоценката на ценностите и преосмислянето на стратегията и тактиката, настоятелното изискване на епохата за още по-тясно съчетаване на социалната и националноосвободителната борба не засягат тия завоевания, които по-нататък десетилетия наред ще вълнуват духовете и ще повдигат националното самосъзнание.

Духовно разпадналите се личности, нихилистите, лумпените — тия вечни наемници на властолюбците; появяването на бонапартизма и на терор след смъртта на Гоце Делчев; гласовете на песимистите, скептиците и циниците, че възрожденска България е умряла — не могат да затъмнят илинденската героика и да намалят възхищението ни от съпротивата — кога люта и ожесточена, кога съобразена с успокояването на страстите и отлива на националистическия натиск и на натиска на вековния поробител. Тия черти, които говорят за твърдото желание на поробеното българско население от Македония и Одринско да продължи борбата докрай — ако ще и да го изтребят до крак все по-озлобените и все по-многобройни врагове, — са също един принос в съкровищницата на българци-

ната. И той е не по-малко важен от илинденския влог, тъй като нашата стихийност, изоставянето насред път на започнатото, бързото ентусиазиране и също бързия отлив, редуването на героиката с отчаянието, избухващо от подсъзнателните дълбочини на личността — тия наши недостатъци са ни пречили в не една решителна за бъдещето минута. Нали с тях се сражават Лазар Глаушев и Райко Вардарски по време на църковните борби, нали тогава това поколение прави обективен и цялостен анализ на душевността на народа, осъзнава я от гледище на борбата, опознава я самопознавайки се, за да знае как да я мобилизира, кои пружини да натисне и кои слабости да парира навреме, за да не му изиграят лоша шега в оная тежка борба за национално признаване, когато мисълта трябва да лети по-бързо от куршума и самосъзнанието да бъде по-твърдо от волята във въоръженото стълкновение. Тогава „мамдзерки не пушат“, но острите политически борби искат къде-къде по-голяма зрелост, твърдост на духа и вярата, за да победиш един враг като Наместника („Железният светилник“, „Преспанските камбани“).

Може би и затова Талев — народопсихологът и социалният психолог — е отделил десетки страници на Борис в „Гласовете ви чувам“, който е длъжен да заеме ясна позиция и да изживее по-бързо своята двойственост — така той ще бъде достоен за обикновените хора от народа, които в ония дни водят най-тежката в историята си борба. Особено място в тия процеси заема и Донка, вдовицата на войводата Велко Скорнев, която излиза на преден план в борбата със сърбоманството и бива намушкана от един анадолец при нападението на преспанци срещу сръбската църква. Смъртта ѝ е символична, тя говори, че борбата продължава, че ония илинденци, които са понесли най-много жертви, не падат духом, а даряват и своя живот на България. Така те лишават рода от последната опора, но стават опора на народа и на илинденските храбреци, пръснати като пилци по горите след смъртта на войводата Давидов, както се пее в цитираната по-горе песен, осиротели след убийството на Гоце и на толкова други ръководители, принудени бързо да реагират на пистолетните изстрели, да се бранят с инстинкт на зверове, тъй като срещу тях е устроена най-масовата досега хайка. Те погребват всеки ден другари, близки и роднини, бащи и майки, братя и сестри, но този път вече казват „не!“ на всяка мисъл за отказ от борбата, за смирение и примирение, за огъване. Неизчерпаеми са волите им за съпротива. Нещо отвърне ги кара да мобилизират всички завещани сили, да се бият до последната капка кръв и до последното физическо и нравствено усилие, но да устоят — може би усещайки с интуицията си, чувайки вече в далечината на годините как стрелят българските топове и как българското оръжие погребва империята и освобождава полуострова от средновековната тирания, покривайки се с неувяхваща слава.

В същност още в романа „Илинден“ след картините на колективен героизъм и на шеметно издигане на революционния дух на масите Талев разказва за тая рядка по мащабите си мобилизация на националния характер, който трябва да устои, да не се огъне, да не се пречупи, да не рухне в бездните на песимизма и отчаянието, след като се е намирал на тоя връх, където сияе героиката и личността за мигове изживява пълната си свобода, виждайки в далечината народността. ... Българинът устоява — и не може иначе, след като дори и жените като Ружа стрелят докрай, и като Донка погребват скъпите мъртъвци, докато не остане ни един от роднините да ги крепи в тоя свят на безчинства, на атавистична отмъстителност, на зловещ заговор на вековния поробител с национализма на балканските крале.

Затова между „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“ има такава дълбока връзка и те трябва да бъдат разглеждани заедно — както това трябва да правим с първите два романа, за да си обясним защо Султана така неистово намразва Ния, след като тя я е вкарала в къщата си, а Лазар Глаушев основава с „людия даскал“ революционен комитет, след като с такова майсторство си е служил с политиче-

ските методи в църковните борби — сам политик по талант, роден за вожд от внучката на хаджи Серафим. . .

Още в „Илинден“, при първото посещение на Гоце Делчев в Преспа, става дума за сърбоманина и предателя Кътърката и апостолът го осъжда на смърт; пак тогава кой охлажда главата на един върховист, спечелвайки го за каузата на Вътрешната организация. Димитър Талев има категорично отношение към върховизма като разновидност на великобългарския национализъм. Той го демонстрира много пъти, но нито веднъж не смесва тия, които дърпат конците, с чистите патриоти, с българите, които се притичват на помощ на братята си българи и които слагат кости по полята и планините на Македония. Без да навлизам в подробности, подчертавайки още веднъж документалната основа на „Илинден“ и ясната позиция на автора, възвишената българщина, която блика от характеристиките и приемствеността с ерата на Левски и Ботев, ще отбележа, че преди смъртта си или преди сражение комитите пеят не други песни, а „жив е той, жив е. . .“ и „Вятър ечи, балкан стене“.

По-долу цитирам няколко изказвания на Гоце пред преспанци — той отсяда не другаде, а у Глаушеви! Те са директни и ясни. Талев в 50-те години е счел за нужно да ги включи в романа си, за да разкрие обаятелния интернационализъм на вожда и да направи необходимото разграничение между борбата му с върховизма и неговата чиста българщина:

„ — Но не сме ли ние прекалено самонадеяни, като разчитаме толкова на своите сили? Не сме прекалено самонадеяни. Турция е голяма държава, цела Империя, но тя е прогнила държава, няма ред и закон в нея, многобройните народи, които я населяват, се надигат един след друг срещу насилията и грабежите на паши и бейове. Даже и сам турският народ страда и тегли от всякакви свои големци и грабителци, та и той ще се дигне срещу тях. Ние можем да разчитаме на съчувствието и помощта и на всички други народи по света, които също страдат и също се борят за свобода и правда. А каква помощ можем да очакваме от християнските държави около нас? Не можем да очакваме от тях никаква помощ и подкрепа. Не мислят за доброто на Македония князете и кралете около нас, техните генерали и министри, а се дебнат помежду си и острят зъби за плячка. Те мечтаят за велика България, за велика Сърбия, за велика Гърция и попоглеждат лакомо към Македония, всеки гледа да надхитри другия, всеки се готви да заграби по-голям дел от нашата земя. Но какво ще правим ние сами срещу тях, как ще се спасим от техната алчност? Като разчитаме най-напред на своите собствени сили, за да не вкараме вълци в своята кошара; ние разчитаме също на братската помощ на другите народи. Утрешният свет ще бъде свет на свободните народи, а между тях ще бъде и нашият народ, свободен и той като тях.

Когато говореше по-нататък, Делчев слагаше смело пръст върху всички отворени рани:

— Македония има вече своя собствена съдба.

И разясни:

— Македония има свои интереси и своя политика, тя принадлежи на всички македонци; който копнее, който работи да я присъедини към България или към Гърция, той може да се мисли за добър българин или добър грък, но не е добър македонец. Такъв българин или грък поддържа и вечния раздор между балканските народи, които трябва да живеят в братска дружба, за да бъдат по-щастливи. Македония принадлежи на всички македонци без разлика на религии, нации, и езици, в утрешна свободна Македония и чрез нея ще се сдружат всички балкански народи. Бедният македонски народ не се бори, за да смени едни господари с други, едни изедници с други, а се бори за свободата на Македония, за своя народна република“ (т. 5, с. 289—290, „Илинден“, курс. м.).

Какъв вдъхновен, трагичен, бих казал, мечтател! Той сякаш е дочувал тънежите на Междусъюзническата война — и не може да не ги е дочувал, след като така добре познава превъплъщенията на национализма, бедите, които са заложили във фанатичната му омраза и които не могат да не сполетят един ден трудовете хора в родния му край. Като се вгледаме внимателно в текста и го разчетем задълбочено — така, както Талев е излял този монолог на вождя, предлагайки ни възможност да усетим социалните му блянове, — ние никъде няма да усетим неприязън към народностната общност, от която е произлязъл, която за него е много по-широко понятие от Фердинандовата „велика“ държава. Доказателство за това е и духът на Левски, който витае около дейността на Гоце и който е преработен на тази изключителна личност. Нещо, което Д. Талев много пъти подчертава, когато разказва за Гоце Делчев.

И още един цитат, този път в разговор с върховиста Трайков:

„... Да работиш за присъединяването на Македония към княжество България — говореше апостолът, — това значи да си враг и на България, и на Македония. Против такова присъединяване ще се дигнат всички други балкански държави. Ами Австро-Унгария, която ламти за Солун, ами... Но не е само това, *Николай от нас да не забравя, че Македония принадлежи на всички македонци.*

— Но аз съм българин, господин Делчев! *И вие също.*

— Да, българи сме, но днес в София ще ви кажат, при много случаи, и то уж разпалени националисти и от управниците: ние не можем да жертвуваме интересите на княжество България заради Македония. Има, значи, отделни интереси, интересите, значи, не са вече общи“ (т. 5, с. 303, „Илинден“, курс. м.).

Изказванията на Гоце от „Илинден“ се намират в известен контраст с тях на оживелия след поражението Даме. Д. Талев не се наема да бъде съдиик на вождовете — тях ще ги съди историята и народът, както тактично внушава той в „Гласовете ви чувам“. А тя им отрежда видно място в националноосвободителната революция на българина, в различните ѝ, понякога така мъчителни и трагични етапи като Илинденския. Напомняйки на читателя, че в „Гласовете ви чувам“ Д. Талев се занимава с преоценката на ценностите, настъпваща винаги след събоносни национални събития, тук ще отбележа отново вътрешното единство на „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“. И идейната тежест на последния Талев роман нараства у нас след всяко препрочитане на „Илинден“ — роман за романтиката на националноосвободителната революция, за надигналите се народни маси, за светлите им водачи, за илюзиите — народни и воеводски, дори и за трагичните им заблудения...

Като поставя ударението върху революционните маси, пренесъл зрителния ъгъл от личността към колектива, от вождовете към трудовете хора — особено в третата и четвъртата част на „Илинден“, — Димитър Талев разкрива в пълнота историческата правда, съдържанието, което героите от народа вливат в това изключително движение. Съдържание, за което Н. Й. Вапцаров написал безсмъртното си стихотворение. Има и нещо друго, което прави особено впечатление в „Илинден“ — това е подчертаният социален патос на романа; кореспонденцията със съвременността, за която винаги е жадувал авторът, пишейки историческите си творби; хуманизмът му, който все по-уверено започва да се носи от Борис Глаушев; зараждането на социалистическото движение в този край...

Романите „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“ са удивително актуални днес със своята политизация — така както са актуални „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ със своя възвишен традиционализъм, с нравственото сияние на българския бит, в пелените на който личността се оформя цялостна, хармонична, природосъобразна, с високо национално самосъзнание — независимо че от татък дуvara тя може да загуби живота си всеки ми в тая империя на произволите и ужасите. Но политическите борби в първите два романа, които изискват рядък

талант да се отстоява гледището за църковна независимост и отлично познаване на турските управляващи среди — както и на цялата сложна система от демагогия, мегаломанство и опитност в споровете на фанариотите, — не са по-малко нагорещени от описваните в романите за Илинден и след него. Нравственото излъчване, което продължава да идва от образите на Лазар и Ния, опората на човешката горити тилилейски върху българските завети на дедите, новите за четирилогията образи на Велко Скорнев и Донка Крайчева — кореспондират с нравствено-характерологическата линия на първите два романа и подготвят почвата за панорамното изображение на кризисната епоха след поражението. Прогресивната личност се намира в яростен конфликт с назадничавостта на империята, с робската психология и консерватизма на своите, с мундната инерция на вековете, която би могла да смаже, обезличи или обезкуражи по-малко убедените, с „по-слаба вера“, както казва Лазар Глаушев; с буржоазния национализъм, който копае вече гроб на балканските народи още преди да са се отърсили от средновековната турска тирания. Но и в четирите романа, които трудно можем да наречем исторически, толкова непринудено говорят на жадната ни за автентичен патриотизъм българска душа, прогресивната личност се намира в рядко единство с народа. Независимо дали това ще бъде „измислен“ герой или историческо лице, въведено не с характерологически амбиции, за да предаде пълнота на историческата правда и да разобличи „още една предателска лъжа“, да изпоява да документална достоверност своите възгледи и позиции.

В унисон с това единство е и народностната позиция на автора, неговата българщина, отвореността за всяка човешка болка сърце и готовността му винаги да скочи и да вземе молива, за да защити обикновените трудови хора — гръбнака на нацията, без чиито кърви нямаше да има нито априлски, нито илинденски, нито каквито и да било върхове. Както би извадил пищова дори и милостивият син на Ния и Лазар, когато се убеди, че Катърката е сърбоманин и доносник на конака, че Йосиф от Рапа дере кожата на селския войвода, за да го накара да се откаже от българското си име, че Симеон Венчев облужва еднакво „патетично“ българския и сръбския буржоазен национализъм, получавайки добри пари за това; или дори и тогава, когато се убеди в пълното падение на някой беден човек — деградирал след поражението, готов с криминална стръв да убива и да „македонствува“, лумпен и нещастник, който вече не може да бъде върнат назад и от който трябва да се спасят хората, хуманистическата и националноосвободителна идея, борбата...

Благодарение на своята народност, в която трудно ще намерим музейна статичност и консервативна окраска, на своя демократизъм, който му помага така добре да усеща душата на трудовия човек и да го разкрива в ежедневието на годините и във върховните мигове на героиката, Димитър Талев успява да осъществи мечтаната от него кореспонденция със своята съвременност, да й занесе поуките на една изстрадала патриотична позиция и да й разкрие сложните извивки на това най-древно чувство — любовта към отечеството. Но той успява да осъществи и своята далечна цел: да общува непринудено със следващите поколения българи, да ги учи, че националният nihilism не е нито от днес, нито от вчера, че коварството на враговете ни винаги го е поощрявало, че да си патриот съвсем не е леко и безконфликтно нещо и че не можеш да достигнеш до любовта към другите народи, без да минеш през любовта към своя собствен народ...

Всеки може да открие нещо за себе си днес, когато разлети тия творби, потъне в тяхната атмосфера и започне дълъг и сладостен разговор с многоплазовите му герои, които грабват вниманието с видимите си измерения и го задържат завинаги в невидимите, дават на читателя опора със своята хуманистична основа и богат материал за размисъл с народопсихологическата подоснова. Характерите на Димитър Талев са така солидно изградени; с такава мащаб-

ност битовите им, сякаш обикновени за българското семейство конфликти пре-
растват в обществени и стават огледало на нравите в идващата както винаги с
тревожна неизвестност епоха, че съвременният читател и днес следи с интерес
войната между Султана и Ния. Той дава право ту на едната, ту на другата, но
никога не застава на страната на тия, които с нихилистична безотговорност се
нахвърлят върху нравствената традиция и недоумяват от решението на баба
Султана да умре в своя собствен дом, да обикаля до последния си дъх стаите,
където витаят сенките на нейните люде, и да проклена всички, които забравят
гробовете на своите скъпи мъртъвци.

Историческите лица, от друга страна, са така тактично въведени, те носят
така непринудено атмосферата на своето време и така автентично излагат своите
възгледи, че заедно с позоваванията на документите създават цял пласт в четири-
логията, вплитат документалното в художественото, но без авторът да остане
безпомощно до хрониките и книгата на организацията и да се откаже от
извайването на характерите, които единствени могат да разкрият на чита-
теля цялата истина за изтеклото време и да се загнездят трайно в жадна-
та му за опората на нравствената традиция душа.

Документалната линия на тази обичана от млади и стари чети-
рилогия е от особен характер, талевска, обогрета с особеностите на неговия
талант. Ние дочуваме и сега как документите шумолят в ръцете му, как той ги
разгръща и се вглежда внимателно в някогашното, виждайки често пъти това,
което ние не бихме могли да видим. Той живее два живота и никой не би могъл
да каже кой е по-действителният: в съвременното, в реалните му измерения и
всекидневните му очертания, или в миналото, където е потънал неговият поглед
не с жажда да изчезне там, а да вземе всичко, което е нужно на нацията в новия
етап от нейното съществуване и развитие.

Той ще белетризира уместно, ще си служи с детайла — но толкова, колкото
да не натрапи на читателя фалшив вкус на книжност и литературщина, ще пре-
дава цели монолози на историческите лица, построени върху техни действителни
изказвания или пък в логиката на възгледите и убежденията им, ще стигне дори
и до политическия роман-дискусия, за да предаде борбата на идеите в дадената
епоха, и отново ще възстанови художественото равновесие благодарение на
въдхновено изваяни образи на нови, все по-съвременни герои. Но ще изпълни
в крайна степен амбициозната си задача да изобрази любимата си епоха, да я
огледа от десетки зрителни ъгли и да разкрие многото струи, които текат от нея
към съвременната душевност на българина. И да въздъхне доволен от постиг-
натото в края на живота си, мъчен винаги от носталгия по роден край, по роден
дом, по скъпи мъртъвци. Не може да не е усетил, че е победил времето и е съх-
ранил за националното самосъзнание чудни образи и редки техни постъпки,
че е родил за втори път безвъзвратно загубеното, че е сложил и той една талев-
ска лира в съкровищницата на българщината — дума, така автентично употре-
бявана от него, както е естествено за хората, които не са пришълци в храма на
народната нравственост, а живеят в нея и чрез нея.

Но ние ще бъдем непълни и неточни, ако не отбележим и социалната линия
на четирилогията, осъществена от автора на недооценените повести „Два милио-
на“ и „Последно пътуване“. Този, който предаде с рядка пластика намръщената
фигура на Аврам Немтур и не постави водораздел между гъркоманията и экс-
плоатацията на трудовите хора, с право внушавайки, че това са двете страни на
медала и че иначе това нямаше да бъде Аврам Немтур; който подходи с подобна
мярка към Таки Брашнаров и братя Баболеви, за да стигне до социалната основа
на предателството на Катърката, Йосиф от Рапа и Венчев, до вредната роля на
луппените за националноосвободителната борба и въобще за националното
самосъзнание — този Димитър Талев, чийто талант разцъфтя сред социалисти-

ческата революция, ние също трябва да познаваме, да обичаме и правилно да тълкуваме.

Иначе той не би успял да предаде с такава сила застигането на етапите и унаследяването на характерите на нашите революционни борби, сложния комплекс от социално-класови противоречия, който излиза все по-определено на повърхността по време на Илинден и след него. Той обрисова с размах на социалния писател оная преходна епоха, когато все още на дневен ред стои лозунгът „Свобода или смърт!“, но в далечината вече се дочува възгласът „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ (естествено, като новост за българския живот — но този народ така бърза към прогреса, така ускорено изживява етапите след вековния застои на робството, че ще дойде време, когато ще излезе начело с практиката на реалния социализъм).

Едва ли някой се учудва днес, когато следи социалния патос на четирилогията, който се вплита в националноосвободителния. Автор, който воюва срещу робството изобщо, който разкрива неговата ненормалност и показва как свободата с бързи стъпки върви към България; който с цялата си душа осъжда деленето на народите в империята на господари и рая — не може да не бъде на страната на потиснатите и онеправданите, да не подкрепя бедните и да не изпитва вродена неприязън към богатите. Той винаги ще бъде на страната на народите, които воюват за своята свобода, на страната на личността, когато конфликтuoja с назадничавото общество, на страната на онези, които заемат най-ниската социална стълбича.

Димитър Талев с цялата си сила заклеими лумпените, властолюбците и всички други като тях, които в смутните времена изплуват на повърхността — уродливи спътници на националноосвободителните и социалните борби. На него не му беше чужд мотивът за социалната нестабилност на личността, за лумпенизацията — като основа на всички предатели и агент-провокатори; за карие-ризма на властолюбците, които първи забравят людетe от своя социален кръг и първи скъсват със своя социален произход.

Различните белези на таланта на автора, които говорят за широта и многостранност и за една душа, еднакво отзивчива към страданията на народите под робство и на личността — под робство и експлоатация, му помогнаха да изчерпи епохата, която е обект на изображение в неговата четирилогия, да се осъществи докрай в нея и да види темата на живота си възпята в художествени образи — индивидуални и масови. Но той се домогна и до още нещо, което се отдава на големите народопсихолози в една литература, на тия, които чрез детайлите на характера извайват шрих по шрих националния характер, показват го в образите, в които той се превъплъщава и изявява. Така Димитър Талев чрез своята неувяхваща четирилогия успя да покаже образа на един народ в движение и развитие, един народ в подем, преустроил структурата дори и на традиционната си нравствена система, превръщайки я от затворена, заела „кръгова отбрана“ по време на робството, инстинктивно вкопчена в кристализираните форми на наследството, в отворена за веянията на епохата структура. Това той можа да направи, разкривайки цялата сложност на конфликта между старо и ново, между Султана и Ния — всяка воюваща за своята правда със съзнанието, че това е не само нейна собствена правда. С цялото уважение и респект към традицията на един автор, който от всичко най-много ненавижда националния ни-хилизъм и гледа в бъдещето с очи, широко отворени, по възрожденски, по глау-шевски, за прогреса. . .